

ВІТАЛІЙ НАХМАНОВИЧ: МІСЬКА ІСТОРІЯ – ЦЕ ЦІКАВО, АЛЕ СПЕРШУ ДОБРЕ БУЛО БИ НАПИСАТИ ЗАГАЛЬНУ ІСТОРІЮ УКРАЇНИ І УКРАЇНСЬКУ ІСТОРІЮ ГОЛОКОСТУ

- Спеціальне число нашого журналу присвячено Голокосту в міському контексті, тож поговорімо про те, наскільки продуктивною може бути спроба розглядати Голокост у ракурсі міських студій. Чи це хороша була ідея, чи варта вона продовження?

- У нас в Україні раз у раз виникають нові, так би мовити, групові студії. Жіноча історія, дитяча історія, локальна історія. Локальну історію починають ділити на міську й сільську, бракує хіба що історії селищ міського типу. Постає запитання: «До якої міри це взагалі доречно? І якою є мета цього?». Проголошена мета – це відтворити історію «зневажених спільнот». Тобто теза така: класична історія загалом – це історія чоловіча, історія політична, історія держав, націй, воєн. А багато чого залишається поза увагою. Це добре, така аналітична робота може щось дати. Проблема в тому, що якщо ми потім не зробимо синтезу усього цього, то воно так і залишиться – «історіями для своїх». Переважно свої ними і займаються. Подивіться, єврейську історію вивчають переважно євреї, жіночу історію – жінки, локальну історію – місцеві краєзнавці. А в нас ще не написано загальну українську історію, історію України.

- Ви маєте на увазі **гранд-наратив**?

- Хай буде **гранд-наратив**. Від того, що ми назвемо це новим іноземним словом, сутність не зміниться. Отже, сучасної української історії немає, вона лише у процесі написання. Адже весь час українська історія була частиною або польської, або російської, або радянської історії тощо. Або була внутрішньою історією національної меншини. Як каже Андрій Портнов, «історією для домашнього вжитку». І замість перетворення її на нормальну повноцінну історію «для загального вжитку», ми намагаємось її подрібнити на менші історії. Чому? Бо ми наслідуємо приклад західної історіографії, яка йде своїм шляхом, для якої той Ваш **гранд-наратив** – це вже пройдений етап. І тому замість того, щоб написати загальну українську історію, а потім далі до неї «підверстувати» історії окремих груп, ми одразу взялися за групові історії. Унаслідок, замість того, аби зібрати докупи українську історію, ми її далі демонтуємо. Тому якщо це історія Голокосту як частина міської історії, то я не бачу в цьому великого сенсу. Все одно це будуть краєзнавчі студії, тільки дуже моторошні. А от якщо ми спробуємо дослідити загальну історію Голокосту та історію України часів війни з погляду історії міста, тоді в цьому буде сенс.

- **Яким чином Голокост вплинув на тканину міста? Які зміни виявились незворотними? Як саме змінилося життя?**

- На ці запитання немає однозначних відповідей. Бо відповідь залежатиме від того, які міста ми візьмемо. Наприклад, у Західній Україні перед початком Голокосту невеликі міста та особливо містечка були всуціль єврейськими, а великі міста мали значну єврейську складову, причому це була не просто демографічна, тобто кількісна, а змістовна, тобто культурна, складова.

Якщо ж ми виходимо за межі Західної України, то чим далі на схід, тим менше єврейської складової ми побачимо у передвоєнних містах. Знаєте, є такий стереотип, що Голокост зруйнував східноєвропейське єврейство. Однак це хибне твердження. Точніше, це буде правильно лише до західного кордону Радянського Союзу станом на 1939 рік. На схід від цього кордону єврейське життя як таке було зруйновано раніше. Його не існувало. І тому жодного «єврейського обличчя», крім фізичних облич на вулицях, ці міста не мали. Усі єврейські будівлі, як Ви сказали, тканина міста, архітектурний каркас, вони вже були «перепрофільовані» на щось «загальнокорисне» на кшталт клубів, кінотеатрів, складів, фабрик тощо. Візуально вони стояли, але начиння було вже неєврейське. І євреї вже були «перепрофільовані» на радянських людей.

Є ще один штамп, який усі дуже люблять повторювати. Він стосується впливу радянського і нацистського режимів на долю євреїв: Гітлер убив читачів, а Сталін убив письменників (російською рядки римуються: «Гітлер убил читателей, а Сталин убил писателей»). Так це також неправда, бо не вбив Гітлер усіх читачів. Наведу просту статистику. За переписом 1897 р. в європейській частині Росії (без польських губерній) мешкали 3,79 мільйона юдеїв (за тим переписом визначали не національність, а віросповідання та рідну мову). За тридцять років по тому Литва, Латвія та Естонія стали незалежними державами, західні Україна та Білорусь увійшли до складу Польщі, Бессарабія – до складу Румунії. Тому за переписом 1926 р. кількість євреїв у СРСР становила лише 2,6 мільйона осіб. Проте попри еміграцію, депортації і погроми єврейське життя ще значною мірою зберігалось, тобто «читачів» вистачало. Аж потім розпочалася так звана радянська модернізація, яка знищила і унікальний єврейський простір існування – містечко, і єврейську культуру – спочатку релігійну, а згодом і світську. Тому, хоча 1959 р. у СРСР налічувалося 2,18 мільйона євреїв, але жодного єврейського життя вже не існувало, «читачі» зникли. При тому, що кількість міських, тобто більш освічених євреїв залишилася майже такою самою: 2,14 мільйона у 1926 р., 2,08 мільйона – у 1959-му (до речі, у 1897 р. юдеїв-містян було лише 1,75 мільйона). Але парадокс у тому, що саме освічені міські євреї перші зазнавали асиміляції.

А де ж тоді взагалі наслідки Голокосту? Річ у тім, що Голокост забрав, насамперед, життя євреїв, які до 1939 р. мешкали поза межами Радянського Союзу. Зокрема, із 1,55 мільйона вбитих українських євреїв майже 930 тисяч – це євреї Галичини, Волині, Закарпаття та Буковини. У перших трьох регіонах були винищено близько 95 % довоєнного єврейського населення. А на землях довоєнної УРСР і Криму було вбито майже 630 тисяч євреїв, але це менше ніж 40 % тих, хто мешкав тут станом на 1939 р.

Тому не можна сказати, що єврейство на радянських землях фізично знищив Гітлер. Величезна єврейська спільнота на цих землях залишилась, але вона стала неєврейською за своєю культурою. Вона і перед самою війною вже переважно не була такою, а по війні цей процес лише посилювався. Ще трохи статистики. Перед Другою світовою війною на всіх українських землях мешкало 2,58 мільйона євреїв. Під час Голокосту було вбито 1,55 мільйона, тобто більше ніж 1 мільйон вижили. Однак перепис 1959 р. зафіксував в УРСР лише 840 тисяч євреїв, попри те, що відбувався ж і природний приріст населення.

Аналогічні процеси у міжвоєнний період можна пояснити міграцією до Росії. У 1926 р. в УСРР мешкали 1,57 мільйона євреїв, у РРФСР – 567 тисяч. До 1939 р. кількість євреїв в УРСР дещо зменшилася – до 1,53 мільйона, натомість у РРФСР зросла в півтора разу – до 957 тисяч осіб (у т. ч. 65 тисяч у Криму). Втрати російських євреїв (без Криму) під час Голокосту становили близько 120 тисяч осіб, отже в живих залишилося 837 тисяч. Але станом на 1959 р. у РРФСР мешкали 875 тисяч євреїв, і це знов-таки з урахуванням 15 років природного приросту. Повоєнна еміграція колишніх польських, румунських і чехословацьких євреїв суттєвого впливу також мати не могла, адже з-поміж них Голокост пережили лише 58,5 тисячі осіб. Єдиним поясненням цієї демографічної стагнації може бути лише фактор асиміляції, насамперед намагання у будь-який спосіб записатися у документах неєвреєм. Звісно, велику роль у цьому відіграла й антисемітська кампанія, яка розпочалася в СРСР наприкінці 1940-х років.

Проте на захід від радянського кордону 1939 р. – так, нацисти знищили повноцінну живу єврейську громаду. Але, знов-таки, цього не можна сказати про євреїв Німеччини та Австрії, яких нацисти вбили фізично, але асиміляція їх тривала упродовж попередніх 150 років. А традиційне єврейство, як ми його собі уявляємо, це довоєнні центральноєвропейські держави – Польща, Румунія, Угорщина, Литва, Чехословаччина. Отам Голокост усе і поламав. А на радянських землях, і українських також, він убив безліч людей, але він не знищив єврейську цивілізацію, – бо її вже не існувало.

Я навіть не беру приклади таких міст, як Київ або Харків, які взагалі ніколи не були єврейськими за своєю сутністю, адже перебували поза смугою єврейської осілості. Відповідно, єврейського життя, яке б формувало обличчя міста, тут не було. А євреї, які тут жили, робили свій внесок у формування російських або радянських за характером міст. При тому, що Голокост ще менше позначився на центральних та східних містах України. У 1941 р. в Києві жили близько 233 тисяч євреїв. За найгіршими реальними підрахунками (а є й менші цифри), вбито було 65–70 тисяч із них. У 1959 р. в Києві налічувалося 153,5 тисячі євреїв. У Дніпропетровську з 89,5 тисячі євреїв, які мешкали тут у 1939 р., було вбито 29,5 тисячі, у Харкові зі 130 тисяч знищено 10–12 тисяч, у Донецьку вбито 3 тисячі євреїв із довоєнних 25 тисяч.

Чим далі від кордону, тим більше людей встигали поїхати. Хоча, звісно, це катастрофа, адже на українських землях було вби-

то 2/3 євреїв. Але було знищено саме «єврейське» єврейство, натомість залишились євреї радянські, тобто просто радянські люди, в яких написано було в паспортах, що вони євреї.

- Ви наводили цифри, чи є якісь дискусії щодо кількісного виміру жертв?

- Власне кажучи, він визначений, радикальних дискусій немає. Просто поза межами колишнього СРСР ледь не поіменно всі відомі. Бо там усе рееструвалося. А тут усі цифри орієнтовні. Однак невідомо також, скільки солдатів загинуло в Радянському Союзі. Тут взагалі нікого не рахували.

Але оцінки є, вони загалом близькі між собою. Є усталена цифра – 6 мільйонів європейських євреїв, хоча вже зрозуміло, що ця кількість була дещо меншою, у межах 5,5–5,8 мільйона. Однак якщо ви спробуєте цю цифру радикально зменшити, одразу отримаєте звинувачення у «ревізійізмі».

- Щодо ромів є дискусія?

- Шалена дискусія. Там великі розбіжності.

Загалом є, так би мовити, «апологетичні» цифри. Якщо ви шануєте певну трагедію, ви маєте написати про якомога більше жертв, бо інакше вам закидатимуть, що ви «зневажаєте» трагедію. Тобто можна стверджувати, що в Бабиному Яру вбили 300 тисяч осіб, із яких 200 тисяч євреїв, і вам ніхто нічого не кине. Але боронь Боже сказати, що більшість убитих у Бабиному Яру становили неєвреї. Хоча це абсолютно однакові дурниці з наукового погляду.

Це всього стосується. Друга світова – скільки жертв? Чи це шаленство з Голодомором. Коли головне не «чому», не «хто» чи «як», а «скільки»! І до особистих образ і повного розриву стосунків...

- Ми згадали про різницю між західноукраїнськими та центральноукраїнськими містами. Повернімося до Західної України. Якою мірою традиційне етнічне пограниччя вплинуло на поведінку сусідів під час Голокосту?

- Ви дарма вважаєте, що це стосується лише Західної України. Те, що євреї у Великій Україні були асимільовані, не означає, що не було відчуття «інакшості».

Тобто, з одного боку, була певна інтернаціоналізована спільнота, до якої належали українці, євреї, росіяни тощо. Від початку ХХ століття була навіть мода на змішані шлюби в інтелігентському та революційному середовищах. Але, з іншого боку, відчуття етнічної інакшості зберігалось. Проблема горезвісної «жидокомуні» – це, насамперед, проблема Великої України. Тут вона була наочною. На побутовому, а інколи й на науковому рівні намагаються це об'єктивувати: «От, євреї, вони всім керували». Так, ми можемо показати – чим керували. І вийде значний відсоток. Але ж проблема не в тому. До 1917 року євреї за законом були вилучені з багатьох сфер життя. Усі ці обмеження скасувала Лютнева революція, але ефект не встиг проявитись, і тому всі пов'язують подальші зміни з Жовтневим переворотом. Отже, після лютого 1917-го для євреїв відкрилися усі не доступні раніше сфери діяльності. Саме в цьому проблема. Не в тому, що якийсь один єврей

став великим начальником. А в тому, що вони раптово і досить масово з'явилися там, де їх раніше не було. З одного боку, це великі міста, раніше для них закриті. З іншого, це впливові та помітні сфери зайнятості: партія, адміністрація, армія, ЗМІ, вищі, каральні органи тощо. Зі зневажених «жидів» перетворилися на рівних усім «євреїв». Оце і справляло таке враження «жидівського засилля».

Наприклад, у Криму в 1997 р. відкрили одну українську гімназію, а в них вже від українців нема куди подітися. Отак і з євреями. Вони з'являються там, де їх не було. І у людей складається враження, що вони всюди. От вони все захопили, і це їхня влада. І ці речі згодом дуже добре працювали у нацистській пропаганді.

Отже, якщо євреї об'єктивно й суб'єктивно припинили бути за своєю ідентичністю євреями, це не означає, що в очах інших людей вони перестали ними бути. Просто, якщо на Західній Україні єврей був справжнім євреєм, то тут він, начебто, таким не був. Ба більше, він намагався усіма силами відкараскатись від свого єврейства, а його все одно навколо всі вважали за такого. І в цьому також, очевидно, полягає велика проблема сприйняття антисемітизму з боку асимільованих євреїв: «Ми ж такі, як усі!».

Тепер інше запитання: на що це впливало? Я Вам скажу дивну річ: глобально ні на що не впливало. Це велика брехня, ну гаразд, помилка, – що доля євреїв під час Голокосту залежала від поведінки місцевого населення. Доля конкретної людини – так, інколи. А доля єврейського населення загалом геть зовсім не залежала. Люди, які співпрацювали з німцями у переслідуванні та знищенні євреїв, були всюди – на всіх окупованих Німеччиною територіях і в усіх союзних для німців державах. І проблема була не в тому, скільки їх було, бо, очевидно, це приблизно однаковий відсоток. Проблема в тому, скільки було тих, хто чинив опір антиєврейській політиці, та які в них були можливості для його організації. А спроможність чинити опір залежала не від ставлення до євреїв. Вона залежала від ставлення німців до місцевого населення. Нацисти, як ми пам'ятаємо, сповідували расову теорію. До різних народів ставлення було різним – залежно від того, до якої раси вони належали. Залежно від цього встановлювали той чи той окупаційний режим. Крім того, на це впливали поточні події, тобто війна. І чим більшу автономію мала територія, тим більше шансів урятуватися було в євреїв. Бо будь-який опір має на щось спиратися. Якщо у вас є свій уряд – це одне, якщо лише місцеве самоврядування – це інша справа. А якщо у вас немає нічого, як тут, – то у вас є тільки ви, особисто.

Подивіться, що було у країнах – союзницях Німеччини...

- Наприклад, режим Віші.

- Я кажу про класичних союзників. Угорщина, наприклад. Там взагалі євреїв не чіпали до окупації країни німцями в березні 1944 року. Що було в Італії? Там було ще краще. Там не лише не чіпали. В окупаційних італійських зонах німцям не давали нічого робити з євреями. Коли до Південної Франції, яка була італійською зоною окупації, приїхало гестапо за євреями, італійці просто виставили їх геть. І знову ж таки така ситуація була, доки Італія не вийшла з війни, а Північна Італія не була окупована. Данія була

союзною державою, перш ніж її окупували. Але вони встигли врятувати велику кількість євреїв напередодні окупації.

Що є винятком? Словаччина, яка нічого не могла зробити, змушена була депортувати євреїв до Аушвіцу. Румунія – це окрема історія. Там було негативне ставлення до євреїв, однак їхня доля під румунами була іншою, ніж під німцями. Тому набагато більше євреїв пережили в Румунії Голокост. У Хорватії – ще гірше. В них там такий був режим, що вони самі всіх убивали, євреїв, сербів.

Франція, знову ж таки, дивіться. Режим Віші, про який Ви згадали, видавав євреїв, але не французьких. Вони видавали біженців, тих, хто перед війною втік із Німеччини. Болгари видали євреїв із наново приєднаних земель – Фракії, Македонії, Південної Добруджі, але потім церква і парламент учинили опір, і королівський уряд припинив депортацію.

А ось дві сусідні держави, що були окуповані: Бельгія і Нідерланди. Ми знаємо, що в Нідерландах був суцільний спротив. А щодо Бельгії ми про великий рух Опору нічого не чули. У Бельгії вбито менше ніж 30 % євреїв. У Нідерландах – 60 %. Чому? Дуже просто. Нідерланди – це був райхскомісаріат із німецькими органами цивільного управління. А Бельгія була військовою зоною окупації, і там зберігся власний уряд. При тому, що Вермахту взагалі було не до євреїв. От і вся різниця.

А тут у нас не було нічого. Тут були люди і ще трошки на Західній Україні була греко-католицька церква. А далі все. Ти особисто, і немає кому довіритись, немає на кого покластись. Бо навіть у Польщі німці залишили нижній рівень самоврядування – гміни. А тут наново поставлені старости чи бургомістри, і все. Тому одна справа – яким було ставлення до євреїв. А інша, що загальну долю євреїв визначало ставлення німців до неєвреїв.

- Якою є Ваша думка щодо економічного і побутового чинників Голокосту? Було, наприклад, багато випадків, коли сусіди забирали квартири вбитих євреїв.

- Певна річ, це важливо для оцінки морального стану населення. Але це не чинник Голокосту. Це, так би мовити, супутні обставини. Люди, які ладні розжитися на чужій біді, були завжди. Наприклад, перед війною багато людей писали доноси і хтось отримував квартири. Але ж Ви не скажете, що Великий Терор стався тому, що двірники писали доноси. До речі, оця радянська «культура» доносительства добре придалася за нацистських часів. Проте, очевидно, всюди і завжди є певна частина населення, яка співпрацюватиме з будь-якою владою у будь-яких злочинах, надто якщо з цього буде певний зиск. Але визначає ситуацію влада. Вона створює ці умови.

Звісно, можна сказати, що всі підтримували владу. Спочатку радянську, потім нацистську, потім знову радянську. Але треба розуміти, що рано чи пізно настає момент, коли вже все: влада знищила більшість опору і вже немає можливості з нею щось зробити. Німці були три-чотири роки. А як було боротися з радянською владою, яка 70 років тут сиділа? Розкажіть, хто після 1932 року з нею десь боровся. Можна сказати, що Голодомор – це, так би мовити, «покарання» українським селянам за те, що вони не

підтримали ані Петлюру, ані Скоропадського. Але цей вибір був у 1918 році, 1919-му, 1920-му. А в 1932-му жодного вибору вже не було. І Голодомор стався не тому, що голова колгоспу був падлюкою. Ні, просто якби він не був падлюкою, його б зняли та поставили іншого. От і все.

А певна кількість так званих колаборантів завжди була, є і буде. Пристосуванство – це звичайна річ для людини. Риба шукає, де глибше, а людина – де краще. Далі, звісно, починаються якісь моральні застереження. Але тут, де традиційну мораль цілеспрямовано знищували більшовики, а до того ще десятки років розкладалося старе суспільство...

- У питаннях комеморації важливою є позиція не лише єврейської спільноти й держави, яка має визначену політику і стратегію, а й містян, які щодня проходять повз пам'ятник, житимуть на вулиці, ходитимуть гуляти до парку з певними назвами. Чи потрібно враховувати їхню думку? Чи є такий досвід у світі? У чому в цій ситуації полягає функція історика?

- Історик у цьому випадку є однією зі сторін процесу. Тобто у процесі комеморації має бути багато стейкхолдерів. Це і влада, і різні етнічні та релігійні спільноти, і міська громада, і науковці, і меценати. Так, у них усіх різний погляд щодо пам'яті про окремі події. Тим більше, що людина може мати різні самоідентифікації. Вона може бути мешканцем цього міста, істориком і євреєм або бізнесменом і українцем. Усе це впливає. Є дуже складні місця – Бабин Яр, Аушвіц, де багато спільнот зацікавлені у комеморації. Є простіші місця. Чим складніше місце, тим важче його облаштувати.

Але потрібно розуміти, що музей або пам'ятник посідають останні місця у впливі на формування історичної пам'яті. Історична пам'ять формується у загальноосвітній середній школі. Це єдине місце, через яке проходять всі і з якого вони мають виносити однакові погляди на історичні події. Одна з проблем України полягає у тому, що люди закінчили різні школи в різні часи. І тому вони мають абсолютно різні уявлення про історію.

Далі це, очевидно, свята, під час яких ми усі разом рік у рік повторюємо певні меседжі. Знов-таки, проблема України в тому, що ми живемо в перехідний період. У нас, крім жовтневих, усі радянські свята збереглися: 8 березня, 1 травня, 9 травня. Ще п'ять років тому було 23 лютого.

Далі, це топоніміка. Ви ходите по вулицях і бачите їхні назви. На честь кого вони названі, що це за люди? Ця топоніміка має з чимось кореспондувати у вашій голові. Бо якщо ви йдете Києвом і раптом бачите, що з'явилась вулиця українського генерал-хорунжого Олексія Алмазова, а ви його плутаєте з білим диктатором Одеси Гришиним-Алмазовим, відомим завдяки низці радянських кінофільмів...

І ось людина, яка виросла і живе в цьому хронологічному і топографічному просторі, може потрапити в музей або до меморіалу. А може і не потрапити, це опціонально. А обов'язково – це середня школа, свята, топоніміка. А потім уже музей. Очевидно, що наша нездатність домовитись щодо меморіалів і музеїв є об'єктивним наслідком хаосу в кожному з трьох обов'язкових компонентів.

Що тут можуть зробити історики? Можуть і мають впливати на думки еліти. Що дуже складно. Тобто історик академічний має перетворюватись на публічного історика. Але ж «не на те вчилися». Тому більшість намагається залишатись у рідній вежі зі слонової кістки. А далі постає запитання: чому в нас руїна, а через дорогу хороми? Тому, що отак сьогодні виглядає вежа зі слонової кістки. На жаль.

Проблема в тому, що держава, навіть нація, яка не розуміє себе саму, вона і не усвідомлює саму себе ані в історії, ані у світі. А тому і не потребує істориків.

Оце те, з чого ми починали. Замість того, щоб написати український гранд-наратив, ми дивимось, а що там вигадали таке цікаве. А давайте й ми собі таке напишемо. Ну, давайте напишемо. І що вийде?

А Україна у XVIII столітті була центром єврейської цивілізації. Адже саме тут виник і розквітнув хасидизм. У Росії тоді взагалі євреїв не було, бо не впускали. З України треба дивитись, нічого в цьому страшного немає. І написати українську історію всього: і Голокосту, і євреїв, і Другої Світової війни, і тоталітаризму.

Наша історія Голокосту в розрізі міст геть не така, що в Європі. Уся єврейська історія геть не така. Ми кажемо про знищене єврейське життя, знищений єврейський світ. Так, він знищений, але не німцями. А советами і, між іншим, самими євреями. Бо єврейську асиміляцію вигадав не Сталін. Єврейську асиміляцію вигадали наприкінці XVIII століття німецькі євреї. Цей рух мав назву Гаскала – Просвітництво. Звісно, ніхто не передбачав, що згодом це супроводжуватиметься вбивствами. Навпаки, була ідея припинити бути євреями і стати «як люди». А коли станемо «як люди», то й антисемітизм зникне. А далі вже виникли Сталін і Гітлер, і з'ясувалося, що «як люди» не допомагає.

- У книжці «Анатомія Геноциду» та одній зі статей Омер Бартов вживає категорію «комунальний геноцид» для означення масового вбивства в маленьких містечках України. Згідно з цим підходом, у невеликих традиційних міських просторах залишатись байдужим спостерігачем було неможливо.

- Є такий єврейський погляд на Голокост – із позиції абсолютної жертви. Причому він іде від людей, які справді врятувалися від Голокосту. І в них така цікава аберація пам'яті. З одного боку, якщо він урятувався, то, очевидно, його хтось врятував. І коли він розповідає історію свого життя, він каже: мене врятував такий, такий, такий. Зазвичай це не одна людина. Однак коли переходить на загальні враження, стверджує, що всі навколо були антисемітами, всі ненавиділи євреїв, всі намагалися вбити, видати тощо. Це така цікава особливість психологічного сприйняття. З одного боку, конкретні люди врятували, з іншого, всі були ворогами. Чи всі вони були ворогами, ми не знаємо. Він же їх не бачив, він ховався. Але відчуття в людини таке було. І далі це відчуття транслюється на всю єврейську спільноту. А історію Голокосту писали, насамперед, євреї. І це відчуття поширюється уже як «історичний факт». Ну, а далі на це накладається те, про що ми казали, що доля євреїв під час Голокосту залежала від місцевого населення. Це

Голокост і місто: простори вбивства – простори руйнації

вже йде від німців, яким дуже кортить позбутися одноосібної історичної відповідальності. Хоча їх також можна зрозуміти. Чому молоді люди, навіть діди яких не воювали, мають відповідати за Голокост?

Отже, маємо знамениту тріаду, що походить із Яд Вашем: кати – жертви – спостерігачі. Це нісенітниця, тобто це знову намагання об'єктивувати цілком суб'єктивне сприйняття тих, хто вижив. По-перше, у цій схемі взагалі немає Праведників. При тому що кількість тих, хто рятував, але не потрапив під жорсткі вимоги Яд Вашем, я гадаю, порівнянна з кількістю тих, хто безпосередньо вбивав.

Крім того, потрібно згадати нашу рідну історію, яку ми пережили. Що робила переважна більшість радянських громадян у 1930-ті роки? Вони ні за чим не спостерігали. Вони сиділи тихо, як миші під мітлою, і сподівалися пережити все це. Те саме було й далі, у 1940-ві, і під час «застою», аж до самої Перебудови. Вони не те, що не спостерігали, вони нічого про цей терор «не знали». Бо вони не хотіли знати. Вони хотіли, щоб усе було добре. А якщо вони раптом дізнавалися, що з кимось щось сталося, то думали: ну, напевно це недарма. Тобто людина намагається відсторонитися від цього. Вона не є «спостерігачем». Вона просто «вимикається». І це, зрештою, зрозуміла реакція.

Інша справа, як усе це впливало на загальний психологічний стан суспільства. Адже євреїв німці спеціально вбивали в усіх очах, навмисно проводили через усе місто. По-перше, щоб люди бачили, що закінчилася «жидівська влада». А по-друге, щоб розуміли, що завтра на місці євреїв може опинитися будь-хто. І все, всі принишкли. Тобто це таке «знання-незнання». Хтось бачив, більшість чула, але ти не хочеш про це пам'ятати, бо не можна з цим жити повсякчасно. І точно немає підстав казати, що всі зловтішалися з чужої біди.

І ще одне. Якщо за німців усі були «спостерігачами», які дивилися, як нацисти вбивають євреїв, то всі євреї, які не потрапили до ГУЛАГу або не служили в НКВС, за советів були «спостерігачами» того, як комуністи всіх убивали. Вчора ти був «спостерігач», а сьогодні ти вже жертва. А завтра ти вижив, і ти знов «спостерігач»? До речі, напевно, ніде більше такого не було. Я дуже не люблю розповідати про унікальність чогось. Однак досвіду України не має ніхто. Бо на захід і на північ від України ніхто не знав такого червоного терору, а на схід – такого нацистського. І це те, що ми не прочитаємо в жодних західних дослідженнях. Вони цього просто не усвідомлюють.

Розмову вели Тетяна Водотика та Петро Долганов